

«РОЗХРАБРУВАВСЯ ГРИБ У САДУ...»:

Про один незвичайний рослинний образ української поезії

Нелегко зустріти людину, яка б не захоплювалася збиранням грибів, що є цінним даром українських лісів. Як відомо, гриби – корисний харчовий продукт, багатий на важливі нутрієнти, а деякі їх види – й джерело лікарських речовин [14, с. 3]. Аналіз концепту «гриб» у культурологічному вимірі – як складника матеріальної та духовної культури нашого народу – має на меті не лише установити харчові, лікувальні та інші властивості грибів, а й особливості їх найменування, в якому виявляються риси образного мислення. Тому нас цікавитимуть передусім *назви* грибів, які являють собою особливий пласт української лексики, зокрема – поетичної.

Кожна рослина має свою назву – наукову, літературну та народну. Наукова назва має переважно латинське походження; народні є, з одного боку, перекладом латинських назв, а з іншого – виразниками певних властивостей рослини. Під час оброблення інформації про той чи той об'єкт рослинного світу людина залучає фонові знання культурологічного плану [11, с. 44], які згодом відбиваються у мові художніх творів. Наприклад, у таких поезіях Ігоря-Сєверянина:

*Вы помните **комичные** опенки*

Над травами, склонившими чело? [Янтарная элегия. 13, с. 39];

Взгляни-ка, девочка, взгляни-ка! –

В лесу поспела земляника

И прифрантился мухомор –

Объект насмешек и умор...

Дитя, ты только посмотри:

*Ведь мухомор – как **Риголетто**,*

Да не один еще, – их три! [Июневый набросок. 13, с. 136].

«Блазенське» вбрання мухомора дає оповідачеві змогу ототожнити його з персонажем відомої опери Дж.Верді – Ріголетто, також блазнем. Згодом від простого споглядання гриба ліричний герой творів цього ж поета підноситься до пантеїстичного осягнення його як невід’ємної частинки Всесвіту:

Постой... Что чирикает чижик,

Летящий над зрелым овсом? –

И слива, и ландыш, и рыжик

Всегда, и везде, и во всем... [И рыжик, и ландыш, и слива... 3, с. 291].

Попри деякі негативні конотації (наприклад, «атомний гриб» як метафора ядерного вибуху), досліджувана нами деталь має забарвлення позитивне.

Їстівні гриби з давніх-давен є найулюбленішою стравою в Україні. Ще в Давній Русі хрящі-молочники, рижики засолювали в діжках, а білі гриби, згідно з монастирськими літописами, заготовлювали пудами. У народних казках гриби часто виступають героями («Як гриби з Горохом воювали»). З ними пов’язані такі прислів’я і приказки: «Їси борщ з грибами – тримай язик за зубами», «Назвався грибом – лізь у кіш», «Багато, як грибів після дощу». Народні сонники говорять: коли сняться погані гриби – то на прибуток; збирати гриби – до народження дитини; їсти гриби – на довголіття [8, с. 59].

У називанні рослин, у тому числі грибів, людина виявляє специфіку своєї мовної поведінки, фантазії, світогляду. Тут вагому роль відіграє такий прийом поетичного мислення, як метафора. В українських назвах грибів відбилися образи всіх чуттів – смаку (сироїжка, гірчак, хрящ-молочник), зору (моховик, гриб-зонтик), слуху (скрипух, порхавка), нюху (гнойовик, часничник), дотику (маслюк, вовнянка). Назви грибів, «приписані» до певного дерева, позначають суто науковий концепт – симбіоз: підосичники, підберезники, дубовики, боровики [14, с. 25]. Чимало назв утворилося на ґрунті уподібнення грибів до живих істот – свинуха, лисичка, їжовик тощо.

Доволі часто збирання грибів, як і будь-який інший вид дозвілля – риболовля, полювання, рукоділля тощо – стає предметом поетичного осмислення. Тому мета нашої роботи – з'ясувати специфіку становлення концепту «гриб» із численними видовими найменуваннями як особливого складника рослинної образності в українській поезії.

Зовнішній вигляд гриба дозволяє припустити, що в давні часи він став образом притулку, де можна сховатися від дощу (грибок-теремок), а відтак – символом хати. Саме про це Б.-І.Антонич писав так:

*Хати, немов гриби червоні,
Ростуть під вітром буйновійним.
У черепицю дощ задзвонить.
Моє село, ти ще спокійне? [1, с. 184].*

Порівняння хати з грибом має суто зовнішній характер: біла хата – ніжка й червоний (коричневий, брунатний) дах – шапка. Водночас тут прозирає метафорика Дерева життя, зокрема його нижнього ярусу – Нав: адже, як відомо, закорінена в землі грибниця містить у великій кількості молоді плодові тіла. Це стає видозміною ідеї «смерть-як-народження», образом кругообігу, вічного повернення:

*В ріці дівчата сонце мують,
Прийшли над воду вільхи рядом.
Тут орють від століть, тут сіють
І бунтарів карає влада [1, с. 185].*

Володимир Свідзинський вводить у свою поетичну казку «Тільки в вечірньому мороці...» гриб (за зовнішнім описом – мухомор) як уособлення злої сили, що активізується вночі:

*Тільки в вечірньому мороці // Та насумрився хати ріг – //
Розхрабрувався гриб у саду: // – Плавлю-поплавлю // на мряці-тумані, // на
ніжці зеленій – // всіх пов'ялю! // Тих, що в хаті цій нещасній, // на своїй
шапочці красній // чорними цятками пороблю [7, с. 59].*

Одначе настає ранок – і казка мовиться по-іншому:

Отоді ж бо дівчинка з хати: // – Грибку, це ти? // – Ой, я! // – А де ж твої очі ятрянні? // – Мої очі посліпли в тумані. // – Чого в тебе ніжка похила? // – Ніч мою ніжку над'їла...// А сонця, сонця приляло, // аж тече по руках [7, с. 59].

Той самий гриб у поезії М.Вінграновського «В ясновельможному тумані...» з лихої істоти перетворюється на доброго короля-чарівника. Він «коронувався» – і відбулося диво, притому не лише у природі, а й у мові, якою її оспівано:

*І стала глибша і свіжіша
Качачо-гусяча ріка,
Ожина стала ще ожіша,
Горіх – так той свого горішиша
Вже ж натрусив – земля в дірках!.. [2, с. 350].*

«Гляньте на те «ожіша», – пише український педагог М.Девдера, – де є таке слово, в якому словникові української мови? Нема у жодному. Але чи могло б таке бути? Принаймні в цій строфі Вінграновського я іншого не уявляю» [5, с. 66]. Саме в цьому і виявляється культурологічне наповнення, яке вкладають поети в прояснення внутрішньої форми найменування гриба, – у даному разі злиття двох основ (муха + морити – мухомор) як спосіб словотворення, завдяки якому можна придумати ще чимало нових слів-поетизмів (у наведеній цитаті «ожіша» – *ожина* + *характеристика ожини* у формі вищого ступеня; *горішиша* – нове слово, утворене від «горіх» додаванням суфікса збірності).

Родове поняття «гриб» і численні його різновиди склали особливий масив поетичних деталей у ліриці І.Качуровського – завзятого грибника. Збірка «Осінні пізньоцвіти», видана 2000 року в Києві, містить чимало свідчень того, як саме у «грибній» поезії – насамперед у її хронотопі німецького лісу – можуть виявитися «фонові знання» не лише культурологічного, а й історичного, історіософського, біологічного, релігієзнавчого змісту:

*У вранішню яснопромінну пору
 Ми увійшли в глибоку темінь бору,
 А в гущині –
 Тому що день усіх святих сьогодні,
 Дбайливо хтось порозставляв по одній
 Свічки грибні [6, с. 57].*

Це рядки з вірша «*Corpinus comatus*», яким розпочинається «грибний» цикл. Неперекладена латинська назва змушує реципієнта звернутися до визначника грибів, у якому нею позначається вид «гнойовик білий». Окрім характерного зовнішнього вигляду (висока шапка, справді подібна до свічки), прикметною рисою цього гриба є недопустимість його вживання з алкогольними напоями [див. 15, с. 118], й знання цієї риси дає змогу читачеві витворити нові асоціації (аж до символу аскетичного способу життя). Відомий і такий історичний факт: у давнину шапки гриба-гнойовика додавали до чорнила, яким підписували особливо важливі папери; спори цього гриба правили засобом захисту від підробок [14, с. 124].

У Качуровського ж *Corpinus comatus* символізує незнищенність, стабільність попри всі історичні перипетії:

*Тут римляни пройшли «во врем'я оне»,
 Баварець стримував Наполеона
 На цій землі.
 А нині, загадково-таємничі,
 Вони стоять, містично-білі свічі
 На чорнім тлі [6, с. 57-58].*

Є серед «грибних» поезій Ігоря Качуровського лірична мініатюра, яку за змістом можна віднести до варіацій на тему поетичного мистецтва:

*Де стоять, обнявшись, бук і ясень,
 Позавчора не було ні сліду,
 А сьогодні там – брунатний красень,
 Боровик, оздоба краєвиду.*

*... І чи не так само загадково
Із глибин, що нам самим незнані,
Несподівано зринає Слово –
Образи і ритми, Богом дані? [6, с. 85].*

Пригадуються слова Максима Рильського:

*Коли зринає порівняння,
Як з моря синього дельфін, –
Адже не знає він питання,
Чом саме тут зринає він [12, с. 193].*

Як у першого, так і в другого автора зміст вислову, уособленого в мотивах природи, полягає в несподіваності віднайденого слова, який має всі підстави стати поетичним образом, унікальності його внутрішньої форми. Так, уживаючи сенсорні мотиви, М.Рильський розгадує потаємне значення слова «осінь»:

*Коли копають картоплю, – стелеться дим над землею,
Листя летить воскувате, ніби метеликів рій,
Пахне грибами і медом, вогкістю пахне тією,
Що, oprіч назви осінь, немає імені їй [12, с. 150].*

Такий само шлях творення образу показано у наступному вірші І.Качуровського – третій частині «Ліричного нотатника»:

*Оголились долини й горби,
Зникли квіти і щезли гриби...
Та погляньмо на буки старі,
На замшілі важкі конарі:
Притуливши крило до крила,
Темносизі сидять голуби... [6, с. 66].*

На перший погляд може видатися, що ця поезія про птахів – голубів, які є прадавніми українськими символами роду, сімейного щастя та злагоди («притуливши крило до крила...»). Водночас у подальших рядках подається розшифрування цього словесного символу:

... вони не злетять, не втечуть:

*Це ж бо гливи незрушно-німі,
Що на буках ростуть узимі [6, с. 67].*

Порівняння гливи зі свійськими птахами – голубами видається вмотивованим саме тому, що цей цінний їстівний гриб останнім часом «одомашнено» – його з успіхом культивують штучно. З іншого боку – як художня деталь, глива (що, за даними мікології, найкраще укорінюється на старих трухлявих деревах [15, с.141]), є ще одним проявом ідеї «смерть-як-народження»:

*... Поринули в сон
Тополь поріділі ряди.
А інші – гнилі,
Що вітер недавно звалив,
Лежать на землі,
Обліплені тронами глив [6, с. 67].*

Окрім цього, у наведеному вірші постає бінарна опозиція «місто – ліс» [10, с. 303-304], виразником якої є прикметний орнітологічний образ – фазан, який злякано тікає від ліричного героя. Тут можливо згадати й вірші «От меня убегают звери...» В.Солоухіна, «Білка» Д.Павличка та інші, де лейтмотивом є нерозуміння твариною того, що людина не завдасть їй шкоди:

*Куди ж бо ти втік? –
Такий бо красунь, а дивак...,*

і водночас усвідомлення оповідачем, «дитиною села», неможливості самому втекти від міста.

«Грибні» мотиви знайшли відображення у вірші «Спогад про Сергія Рудника». Спогад – особливий жанр лірики, у ньому відтворюється душевна рефлексія на події минулого, важливі для ліричного героя, роздуми про дорогих йому людей:

*Яскравий мох зелених улоговин,
Важка трава, похилена в росі...*

*І що робити, коли кошик повен,
А ще гриби позбирано не всі? [6, с. 77]*

Повний кошик грибів, зібраних персонажем поезії, усі інші гриби, які залишилися поза його увагою, – не лише художні деталі, які надають особливого (зокрема сенсорного) колориту цій поезії. Вони є символами життя, що обірвалося на злеті, і багатьох нереалізованих мрій, нездійснених задумів людини, якій присвячено наведений вірш.

Дивовижним за силою естетичного впливу сплетенням символічних образів є сув'язь «ліс – дорога», що віддавна є інтертекстуальним мотивом, – у казках дорога, що йде через ліс, виводить, незважаючи на численні перепони, до світла. Для персонажа спогадів Качуровського дорога як правічний символ життя завершується (а точніше – губиться) у лісі:

*... віднедавна він губив дорогу,
Крізь сутінь хащ заходив – не туди...
Мабуть, тепер він заблукав у хащі,
З якої ще ніхто не повертався [6, с. 77].*

Хоча цей самий ліс свого часу виглядав і добрим:

*Ми упивались пахощами хвої,
Лисичковій раділи жовтині,
Коли в безлюдді тиші лісової
Проводили осінні наші дні...*

Тому як потужна катарсична фігура сприймається остання сцена поезії: «кинуте напризволяще» авто та недозбираний кошик грибів.

Та все ж грибний ліс Ігоря Качуровського сповнений світлими нотами:
*Ми брели по пояс у траві,
Де забута лісова дорога.
А трава – неходжена й волога,
І духмяні квіти лісові... [6, с. 89].*

Ці рядки – яскравий приклад того, як «квітка-як-Символ» при наданні їй автором нового змісту переходить на інший рівень інтерпретації – «квітка-

як-Ієрогліф» [9, с. 100]: сполучення народної назви із звичним нам сенсорним образом (волога трава, духмяні квіти), з літературознавчими алюзіями:

*Звіробій, усупереч Тичині,
У полях ніколи не росте.
Саме тут (у лісі) дивитися людині
На його цвітіння золоте...,*

навіть із розгортанням епічної картинки:

*Хай підбіл, немов душа з одчаю,
Хилиться і никне від роси:
Он рожева варта іван-чаю
Підняла загострені списи...*

І тут ліричний герой ставить на чільне місце мотив сп'яніння, що його ще Ф. Ніцше вважав рушієм творчості:

*Найміцніше пахне деревій,
І дає солодке оп'яніння
Буйнотрав'я і многоцвітіння
На старій дорозі лісовій.*

Завдяки цьому він доходить до архетипного образу «книга природи», у якій рослини, тварини, гриби, камені, навіть метеорологічні явища олюднюються, створюючи цілу метамову – метафору емоційного стану:

*... Хай ми не знайшли, чого шукали –
Жодного тобі боровика –
Росяні перлини і опали –
Це також розрада грибника [6, с. 89].*

Метамовою сенсорних образів, сконцентрованих у концепті «гриб», створює метафору любовного почуття, увиразнену особливим експресивним синтаксисом, Василь Герасим'юк:

*Білого гриба запах сниться – тулиш до листя
губи припухлі свої – націловані... Прокидайся!
Небо, всмоктане стромом звору, стискає птицю.*

Не відпускає.

*Запах один – білого гриба! – сниться – під листям
переховай, хвоєю вкрий і – прокидайся!*

Може, небо, стиснуте звором, видихне птицю.

Може, ще вчасно [4, с. 88].

Саме під впливом щойно цитованих рядків автор даної статті намагається зробити свій внесок у розвиток цього своєрідного рослинного образу.

Лисички – вже давно не грамофони:

Супутникових череда антен.

А з павутинок лине: «Тінь там тоне...» –

То грає вітер, лісовий Шопен.

... Це – світ подільський. Листя ніжнотонне,

Проміння сонця різьблене. Блажен

Той, хто знайде свій шлях в обителі камен, –

Там усміхнуться білозубо шампінйони,

Там виногроном зачарують гливи,

Там боровик – везіння символ особливий,

Який не так і легко віднайти,

Там підосичник – лісовий підсвічник –

Несе свій вогник між дерев правічних,

Куди – й не хочеш – та вернешся ти.

Усе вищесказане дало нам змогу зробити такі висновки.

Українська матеріальна та духовна культура репрезентує досить активне і гнучке застосування рослинного образу. Це – різні функції, які він може виконувати (від декорування ліричної оповіді до вираження сутності, ідеї твору), й стилістичні прийоми (зіставлення явищ природи зі станами людської душі), і творення нових конотацій на ґрунті традиційних значень.

Так, гриби, широко відомі як незамінний складник екосистеми лісу та цінний харчовий продукт української кухні, стають поетичною деталлю,

дослідження якої вельми важливе для розуміння кулінарних традицій нашого народу, особливостей його образного мислення, що виявляється у розмаїтих метафоричних назвах грибів і утворених на цьому ґрунті художніх образах.

Свого часу О.Потебня визнавав мову головною засадою пізнавальної діяльності людини, даючи їй визначення «мова-як-мислення». Це можна сказати й про представлену в аналізованих поезіях «мову грибів», адже у поетичних творах, які належать до різних жанрів та стильових систем, вона має неабияке значення у пізнанні архетипно-символічного світогляду українського народу та внутрішнього світу окремої людини.

Література

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія (Модерністична поезія ХХ століття) / Богдан-Ігор Антонич. – К.: Веселка, 2003. – 352 с.
2. Вінграновський М.С. Вибрані твори: в 3-х т. – Т. 1: Поезія / Микола Вінграновський. – Т.: Богдан, 2004. – 400 с. – (Маєстат Слова).
3. Времена года в поэзии Серебряного века. Какие дни и вечера!.. – М.: Изд-во ЭКСМО, 2006. – 320 с.; ил. – (Золотая серия поэзии).
4. Герасим'юк В. Була така земля... Вибране / Василь Герасим'юк. – К.: Факт, 2003. – 392 с.
5. Девдера М. Таємниці словесної творчості. Книга для учителів і усіх охочих / Михайло Девдера. – Вінниця: ПП «Видавництво Тезис», 2003. – 120 с.
6. Качуровський І.В. Село. Осінні пізньоцвіти. Поезія 1990-2000 рр. / Ігор Качуровський. – К.: НІОС, 2000. – 95 с.
7. Мандрівник і риболов: Природа у творчості Володимира Свідзінського та Максима Рильського / упоряд. І.Андрусяк. – К.: Факт, 2003. – 352 с. – (Текст + Контекст: Знакові літературні доробки та навколо них).

8. Народний сонник / упоряд., записи, передмова Миколи Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2005. – 232 с. – (Серія «Народна творчість». Кн. 3).
9. Науменко Н.В. Символіка як стильова домінанта української новелістики кінця ХІХ – початку ХХ століть: монографія / Наталія Науменко. – К.: НУХТ, 2005. – 204 с.
10. Новикова М. Міфи і місія / Марина Новикова. – К.: Дух і літера, 2005. – 432 с.
11. Панасенко Н.И. Народная медицина и удивительный мир растений глазами филолога, или Диссертация на тему... / Наталия Панасенко. – К.: Генеза, 2005. – 232 с.; ил.
12. Рильський М.Т. Слово про рідну матір: Поезії / Максим Рильський. – К.: Молодь, 1977. – 239 с.
13. Северянин И. Громокипящий кубок. Избранная лирика / Игорь Северянин. – М.: Сов. писатель, 1988. – 464 с. – (Поэтическая Россия).
14. Солоухин В.А. По грибы / В.А.Солоухин; А.Н.Стрижев. Заметки фенолога. – 2-е изд. – М.: Реклама, 1975. – 133 с.
15. Справочник грибника / Сост. В.В.Онищенко; худож.-оформитель Д.В.Панченко. – Х.: Фолио, 2005. – 351 с. – (Мир увлечений).